

ВОЛИНСЬКІ ПРОВІДНИКИ ДУХОВНОСТІ: АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ І ЗАХІДНА УКРАЇНА

А Розкрито процес становлення постаті А. Кримського, виявлена суперечливість поглядів, визначені основні напрями світобачення ученого. Зокрема, здійснено аналіз його науково-педагогічної діяльності, відображена участь у національному житті країни, проаналізовано взаємозв'язок із західноукраїнською елітою.

Ключові слова: сходинство, система ціннісних орієнтацій, самореалізація, національна ідея, національна ідентичність, національне самоусвідомлення.

Лілія Потапюк. Волинские проводники духовности: Агатангел Крымский и Западная Украина.

А Раскрыт процесс становления личности А. Крымского, обнаружена противоречивость взглядов, определены основные направления мировоззрения учёного. В частности, осуществлён анализ его научно-педагогической деятельности, отражено участие в национальной жизни страны, проанализирована взаимосвязь с западноукраинской элитой.

Ключевые слова: востоковедение, система ценностных ориентаций, самореализация, национальная идея, национальная идентичность, национальное самосознание.

Lilia Potapjuk. Precursor of secular renaissance from Volun region: Agatangel from Crimea and Western Ukraine.

S The process of A. Krimsky figure formation is revealed, inconsistency of views is found, the main directions of scientific worldview are defined in this article. In particular, his scientific and educational activities are analyzed, the participation in the national life of the country is represented, the relationship with western elite is analyzed.

Key words: orientology, system values, self-fulfillment, national idea, national identity, national consciousness.

Постановка проблеми. Станом на сьогоднішній день в українській науці все актуальнішою стає проблема дослідження неординарної постаті інтелігента початку ХХ ст. Агатангела Кримського. Щоб окинути поглядом усі сфери діяльності Кримського і звести до купи в цілісній особистості однієї людини, треба, мабуть, хоча б у царині гуманітарного мислення дорости до масштабів ученого.

Наукова творчість Агатангела Кримського традиційна – він був людиною своєї епохи, але й водночас є нашим сучасником, оскільки твердо стояв на гуманістичних позиціях, виступав на захист поневолених чужинцями народів Сходу, відзначав їхній внесок у скарбницю світової культури. Спадщина академіка Кримського цілком відповідає сучасним потребам науки й освіти і має стати надбанням нових поколінь дослідників і педагогів.

Аналіз актуальних досліджень. На сучасному етапі відбувається об'єктивне вивчення постаті А. Кримського, досліджуються й досі не відомі не лише широкому загалу, а й науковим колам факти його біографії, аналізується значна наукова і літературна спадщина видатного українського вченого. Щороку з'являється чимало публікацій, присвячених багатогранним аспектам його творчості, відбуваються конференції пам'яті вченого, захищаються дисертації. Перша розвідка про особистість науковця епохи «розстріляного відродження», у якій зроблено акцент на його науковій діяльності й спадщині, з'явилася в історичній монографії К. І. Гурницького лише в 1980 р. [2]. Знаковою була поява дослідження (хоча й незавершеного) Соломії Павличко «Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний

світ Агатангела Кримського» [5], де представлено Кримського як особистість із геніальною вдачею, аж до хворобливості. Науковцями Інституту сходинства імені А. Кримського НАН України для всіх, хто цікавиться постаттю вченого, історією сходинства в Україні, підготовлена книга із серії «Наукова спадщина сходинців», в якій зібрані нариси про життя і творчість відомого вченого [1]. І. Ільєнко у своїй розвідці «У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників» на матеріалах слідчо-судових справ колишніх каральних органів ДПУ-НКВС-НКДБ, що зберігаються в архівах Служби безпеки України, детально простежує трагічні долі академіка Агатангела Кримського та багатьох інших відомих постатей, які нещадно переслідувалися за любов до України [3]. Окремі аспекти діяльності А. Кримського розкриті в наукових доробках О. Гловацького, Т. Гундорової, С. Кочерги, І. Кураса, Ю. Шеремети та ін. Однак, характеризуючи сучасний стан розробки даного питання, з жалем констатуємо, що на сьогодні немає жодного комплексного, об'єктивного чи об'ємнішого дослідження, присвяченого Агатангелу Кримському.

Метою статті є розкриття процесу становлення особистості своєрідного феномену в історії української науки А. Кримського.

Виклад основного матеріалу. Ім'я Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942 рр.), який народився на Волині, у м. Володимирі-Волинському, на жаль, не дуже відоме широкому загалу. На теренах України воно тривалий час замовчувалося з ідеологічних причин. Сьогодні ж, навпаки, простежується зростаючий інтерес як до самої постаті Агатангела Кримського, так і до його творчого доробку.

А. Кримський – поет, етнограф, історик, педагог, письменник, філолог, один із найвидатніших лінгвістів світу, визначний знавець санскриту, арабських та інших східних і західних мов. Він був одним із тих, хто формував українську наукову еліту не тільки в Україні, але й за кордоном. Кримський знаний також як перекладач кримськотатарського походження, активний громадський діяч і патріот. Завдяки своїй феноменальній пам'яті він був винятковим ерудитом і часто скаржився знайомим, що «не може нічого забути». Знаючи всі діалектні особливості української мови, Агатангел Кримський зробив значний внесок в українське і російське сходознавство та україністику.

Треба зазначити, що на сучасному етапі гордістю міста Володимира-Волинського, де народився учений, є педагогічний коледж, названий його іменем. Заклад, який у 2012 р. відсвяткував 72-річний ювілей, відомий не лише на теренах Княжого града, а й далеко за його межами, вважається одним із найкращих навчальних закладів I–II рівнів акредитації в Україні.

На основі аналізу наукових джерел переконуємося в тому, що на формування особистості ще молодого А. Кримського мали значний вплив його етнічне походження, родинне виховання, здобута освіта, історична епоха, коло спілкування тощо. Говорячи про наукову й педагогічну діяльність вченого, не можна не відзначити його турботу, увагу й піклування про молодих дослідників, які робили свої перші кроки в науці. Тему першої своєї наукової праці майбутній великий сходознавець і академік В. Гордлевський обрав саме за порадою Кримського. Професор Кримський надавав дружню допомогу молодому Гордлевському і пізніше, особливо під час написання ним «Нарисів з нової османської літератури».

Цікаво, що одним із аспірантів Кримського був випускник Львівського університету тюрколог-ісламіст Омелян Пріцак, який згодом став всевітньо відомим ученим, заснував центр українських досліджень у Гарвардському університеті. В 1990 р. академія наук УРСР обрала Пріцака своїм членом, а в 1991 його призначили директором створеного в Києві академічного Інституту сходознавства імені А. Кримського. Створення Інституту сходознавства в Україні стало одним із заходів (із чотирьох пропозицій Омеляна Пріцака) по увічненню унікального наукового подвигу Кримського. О. Пріцак написав геніальну розвідку про свого вчителя до 120-х роковин його народження, в якій переконує, що Агатангел Кримський «становить певний виняток в українській інтелектуальній історії. Жоден із нових істориків Османської імперії не мав такої ерудиції, як він» [6]. Особливе місце в науковій спадщині академіка займає і перевидана у 1996 р. праця А. Кримського «Історія Туреччини», автором пе-

редмови до якої також є Омелян Пріцак.

Агатангел Кримський брав активну участь і в українському національному житті кінця XIX ст. У студентські роки він був членом «Української громадки», встановив тісні зв'язки з галицькими видавництвами, друкуючи у них наукові й публіцистичні твори, статі, вірші, прозу. На той час наддніпрянські літератори шукали видавців для своїх творів у південній Галичині, де цензура була поблажливішою до друкованого слова. Перші переклади, переспіви й оригінальні твори Кримський друкував у часописах «Зоря», «Правда», «Народ», «Зеркало», «Буковина». Він вів постійну переписку з відомими діячами української культури Лесею Українкою, О. Огоновським, Б. Грінченком, І. Франком, М. Павликом, О. Барвінським.

Перше знайомство А. Кримського з І. Франком відбулося у Києві, коли останній весною 1886 р. у церкві Колегії Галагана вінчався з наддніпрянкою Ольгою Хоружинською. Боярин, студент Колегії Г. Житецький (син Павла Житецького) виголосив промову за єднання Галичини з Наддніпрянщиною. Царська охранка кількох студентів заарештувала, а Франкові було заборонено відвідувати Київ. Згодом Іван Франко став для Кримського вчителем і літератури, і життя, як політичного, так і культурного. Саме завдяки Франкові він переклав зі східних мов на українську (вперше) видатних арабських письменників, чим надзвичайно збагатив українську перекладну літературу.

Коли помер професор руської-української філології Львівського університету Омелян Огоновський (1894 р.), доктори О. Кониський і О. Барвінський запропонували Кримському обійняти посаду завідувача Львівської кафедри. Однак, дворічне відрядження у східні країни для поглиблення знань з орієнталістики змусило вченого відмовитися від запропонованої ідеї.

Навчаючись у Колегії Павла Галагана, А. Кримський заприятелював з Павлом Житецьким і Михайлом Драгомановим. Саме ці відомі в науці постаті пробудили в Агатангела любов до української мови, літератури, історії, завдяки чому він, «не маючи й краплини української крові, присвятив своє життя українській науці та культурі» і вільно почувався українцем. У листі до Б. Грінченка Кримський писав: «Мусю вам признатися, що в мені й кровинки української немає... Я родився і виріс на Україні та й українізувався» [4, с. 68]. Слово «українізувався» в іншому листі Агатангел пояснює так: «...українство вросло в мене органічно, без мого відома...» [4, с. 114].

Слово, тобто українська мова, стало визначальним у пошуках національної ідентичності академіка. Агатангел Кримський переконливо стверджував, що українська мова вже яскра-

во означилась у XI ст. та існувала «як цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця». «Я нею найперше заклопотався, пильно читав книжки, особливу увагу звертав на етнографічні матеріали, перечитав філологічні праці. Далі знайомився з нашою літературою, кинувся до літературної праці: перекладав, писав оригінальні твори... Знайомився з Галичиною та її діячами, завів переписку; і в Москві я придбав собі одного знайомого з галичан, котрий навіть дещо писав по часописах (перекладав з московського), от од нього я дуже багато дізнався за ту «Галілею». Нарешті поліз і в політику», – писав Кримський [4, с. 65–69].

Звернення А. Кримського до політичних й ідеологічних проблем життя українського суспільства відбулося на початку 1890-х років. Він дав оцінку результативності функціонування провідних галицьких політичних об'єднань. У листі до В. Левицького, редактора народовського журналу «Зоря», вчений висловив своє ставлення до стосунків між політичними течіями в Галичині. Кримський відкрито стверджував, що має підстави не лише критикувати радикалів, і водночас був переконаний, що спільна робота з драгоманівцями для «націоналів» можлива та корисна. Він вважав, що галицьким силам потрібно «обопільної терпимости» в ідеологічних розбіжностях. Політичний рух Галичини другої пол. XIX – поч. XX ст. учений характеризував як «розколотий рішучо на дві частини: одна староруська, до котрої належала москальофільська фракція, а друга – народовська, українофільська».

Щодо поглядів Кримського на походження української мови, на український правопис, то вони суперечили ідеології тоталітарної держави, яка тільки декларувала підтримку національних культур. Будучи спочатку редактором по укладенню першого тому (1924–1929) «Російсько-українського словника», відстоюючи самобутність української мови, згодом академік не побоявся піддати критиці академічне видання словника 1941 р. і відмовився від роботи над ним, мотивуючи тим, що не хоче ризикувати своїм чесним ім'ям перед галичанами, які твердо вірили в його непідкупну чесність, і рішуче усунувся від участі в Словникові, де «безшарашно гарцюють усякі мовокалічники та мовозасмітники». Він переконував, що словник склали так, щоб скалічити українську мову, спотворити й перекрутити її структуру.

Хоча у часи Російської імперії це було неприйнятним, але Агатангел Кримський принципово вважав, що необхідно спілкуватися українською мовою. Сам говорив українською і французькою, чим викликав незадоволення у свого оточення. Згодом життя у Москві та наукова творчість російською мовою внесли певний дисонанс у його свідомо обраний шлях: деякий час свої праці вче-

ний писав двома мовами, російською й українською. Втім, пошуки «остаточної» політичної платформи привели його до твердого «політичного українства». Згодом основною мовою не лише свого спілкування, а й наукової та творчої праці відомий діяч свідомо обрав українську.

Важливою віхою в процесі самоусвідомлення майбутнього вченого стало знайомство з працями Михайла Драгоманова. Між двома цими особистостями були надзвичайно специфічні взаємини. У 1890 р. з'явилася стаття Драгоманова у Львівському журналі «Народ», яка, на думку Кримського, недооцінювала значення національної справи: остання, мовляв, мала б уступити перше місце всеімперському поступові. «Стаття Драгоманова обурила мене, – писав він до Грінченка (26.06.1892), – і зо мною зробився нервовий пароксизм, це було саме в переддень турецького (дуже важкого) екзамену» [4, с. 76]. Сангвінічний Агатангел Юхимович відразу послав свою рецензію до другого Львівського журналу «Правда», яка закінчувалася запитаннями: «Тепер я Вас питаю: яким способом можна і треба українцям для здобуття прав і вольности (між іншим, певне, і прав національности) сполучитися з неприхильними до них москалями, та й не потопитися при тім в «общем русском море»? Або яким способом перетворити російську нетолерантність в толерантність? Коли Ви можете дати на це пораду (та, Бога ради не загальними фразами, а точно!), тоді будьте певні, ніхто Вам, крім щирої подяки, нічого не скаже» [4, с. 326]. Другим гріхом Драгоманова було недооцінювання національної мови. Агатангел Юхимович, фанатично закоханий у свою мову, та з природним відчуттям її важливості в суспільному житті, мусив різко на це відреагувати.

Винятковий вплив професора Драгоманова відзначає сам А. Кримський у своїх численних листах. Зокрема, для нього стала одкровенням передмова М. Драгоманова до повістей Ю. Федьковича. «Я зрозумів, що я мусю бути українофілом, і це я зрозумів цілком свідомо. В цій свідомості була певна частина одвіту на мої мучительні сумніви...» [4, с. 65]. Втім, дослідник категорично не приймав поверхове українофільство і виявився більшим українцем, ніж «закононароджені», а в політичних поглядах – більшим радикалом, ніж Драгоманов. Наукова зацікавленість Кримського «Україною» була пов'язана з потребою в самореалізації. Концепт української мови формував політичний світогляд вченого, еволюція ідеї «України» в ідею «нації» зумовлювалася не політичними переконаннями, а його науковими позиціями. До свого політичного самоусвідомлення діяч прийшов через напружену наукову роботу. Його ідейні переконання базувалися на етнографічних, мовних відмінностях українського народу і не мали ґрунту в тогочас-

них політичних концепціях, ідеологіях європейського чи російського гатунку. Це був самостійний витвір національно свідомого інтелігента початку ХХ ст.

Підхід до осмислення політичних процесів реалізовувався у Кримського через сформовану цілком визначену систему ціннісних орієнтацій. Переконавання в самотності України він отримав шляхом власного історичного пізнання. Цим пояснюється інфантильне ставлення вченого до українських політичних партій, національно-визвольного руху. Кримський бажав боротися за Україну по-своєму. Цим шляхом мала стати тотальна усвідомленість українським суспільством своєї приналежності до самостійної нації. Тому розвиток і еволюція його національного світогляду відбувалися через «ідею «України», яка трансформувалася в ідею «нації» й «націоналізму» через внутрішні переконання. Розуміючи відсутність у свого народу раціональної установки на побудову державності, академік стверджував, що традиції історичного минулого не можуть слугувати єдиною підставою для творення модерної нації. Остання має усвідомлювати значення свого історичного досвіду, поважати події, традиції минулого, однак творити себе на нових, сучасних засадах. Зокрема, до основних національних цінностей він відносив ідею соборності й твердження необхідності формування єдиної національної еліти шляхом об'єднання західноукраїнських і наддніпрянських земель.

Після того, як А. Кримського уряд не затвердив на посаду секретаря Академії наук (1928 р.), його позбавили й інших посад, відібрали аспірантів, ліквідували всі сходознавчі установи, всіх діячів кримської літератури і науки заарештовували. Вчений важко переносив арешти і загибель своїх друзів, колег та учнів. І лише у 1936–1937 роках в Інституті мовознавства АН УРСР ім. О. Потебні пригадали про існування академіка Кримського. Викладати ще не дозволяли, але почали надсилати до вченого аспірантів. У 1939 р. після приєднання Західної України вченого відрадили до Львова на виїзну сесію Академії наук. Тут А. Кримський брав активну участь в організації українських наукових установ, виступав з науковими доповідями, спогадами, вселяв надію на розвиток української науки. 23 липня 1940 р. йому було присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР». У січні 1941 урочисто святкувався ювілей ученого (70-річчя), і академік був нагороджений орденом Трудовою Чер-

воного Прапора. Кримський дуже любив Львів, який був для нього своєрідною Меккою: тут учений друкував до 1905 р. свої українські літературні твори, там жив його близький друг Іван Франко, там реалізувалася політична візія його вчителя М. Драгоманова. Агатангел Юхимович кілька разів бував у Львові, і львівський побут мав значний вплив на формування світогляду академіка. Зокрема, свій побут у Львові влітку 1891 він вважав одним із найбільших переживань свого життя. У залі Львівського університету всі зійшлися, щоб почути українського академіка, який обіцяв подати розв'язку питання: «Хто такі хозари і яка їх мова». Близько півтори години промовляв Агатангел Юхимович, «і в залі не порухалася і муха, усі уважно вслухалися у переконливі аргументи маститого вченого», – так писав Омелян Прицак.

Висновки. Таким чином, постать Агатангела Кримського й дотепер викликає цілу гамму складних почуттів: здивування, захоплення, живу зацікавленість, пієтет, біль за трагічну долю. Не маючи й краплини української крові, він беззастережно боровся за Українську національну ідею, за відродження вітчизняної науки та культури. Усе своє життя вчений з любов'ю будував «міст» між двома світами – українською культурою та культурою народів Сходу. Він сприймав мусульманський світ як надзвичайно багатий історичний простір, негаразди якого викликані не специфікою духовних явищ, а невдалими теоріями політичного й релігійного лідерства, тобто чисто «мирськими» факторами. В умовах сьогодення, коли боротьба Сходу й Заходу знову стала царинною протистояння ідеологій, цей підхід актуальний як ніколи.

Окремим напрямом подальших розвідок в означеному контексті, які потребують свого науково-методичного обґрунтування, може бути розробка проблем особливостей психологічного та естетичного світу А. Кримського, патріотичних спрямувань у науковій діяльності вченого, міжнародного значення діяльності академіка тощо.

Література

1. Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості / Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України; відп. ред.: Василіюк О. Д. та ін. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 564 с. (Серія «Наукова спадщина сходознавців»).
2. Гурницький К. І. Агатангел Ефимович Крымский / К. Гурницький. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1980. – 192 с.
3. Ільєнко І. О. У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (За архівами ДПУ-НКВС) / І. О. Ільєнко. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
4. Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах: Т. 5 / [упоряд. і прим. М. П. Візира]. – К.: Наукова думка, 1973. – 331 с.
5. Павличко С. Д. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського / С. Д. Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 328 с.
6. Прицак О. І. Українець тюркського походження Агатангел Кримський / О. Прицак // Пам'ять століть. – 2008. – № 4. – С. 124–142.
7. Шендеровський В. А. Їхні імена гідні пантеону славетних / В. Шендеровський // Світогляд: науково-популярний журнал. – 2007. – № 6. – С. 28–31.